

Minnen från stadsdelen Gårda berättade av redaktör Lars Lagerstedt vid Gamla Latinarens sammanträde i Stockholm den 6 november 1978. Lagerstedt som bodde i huset Fabriksgatan 25 har vid flera tillfällen skrivit artiklar om Gårda, bl a en mycket fin artikel i Handeltidningen den 2 febr 1969 "Gårda inte tårar värt men kanske en sentimental suck". Lagerstedt som är medlem av Föreningen Gamla Gårdapojkar har sänt oss texten till ovannämnda föredrag och för vilket vi tackar honom hjärtligt!

Ja, jag skall tala om Gårda och jag förlåter Er om Ni mulnar. Varför i Herrans namn om just Gårda? Jo hör och häpna, därför att Gårda på litet sikt kanske blir något slag av kulturellt centrum.

Det skulle inte alls förvåna mig om det här i kväll finns bröder som aldrig satt sin fot på Gårda. Det heter på Gårda. I Gårda säger bara utbölingar, mantalsskrivningsassistenter och fastighetsregisterförare. Jag kanske är den ende Gårdapojken här i sällskapet. På Gårda bodde på min tid inte många siskor och ännu färre siskor med vår skolas mössa. Östra realskolan, gamla Bracka alltså, var bättre representerad men de flesta Gårdapojkar som gick där avslutade sina läroverksstudier, när de med heder avlagt sin grå mössa - för att använda Grönköpings Veckoblads benämning på realexamen. Många hann aldrig så långt. Jag minns en skolkamrat som kämpade tappert i sex år men i alla fall inte hunnit längre än till tredje klass. Eftersom man inte fick gå mer än två år i varje klass och eftersom han alltså utnyttjat detta privilegium till fullo hade han inget annat val än att söka sig en levnadsbana där bokliga studier inte var avgörande. Jag vill minnas att han blev åkare.

Jag skall väl inte svära på det men jag tror att jag var Gårdas student nummer två eller tre. Den som var nummer ett var en realare och han blev så småningom en bjässe i staden, Nils Svensson, i många år chef för Götaverken när det ännu var ett riktigt varv och skapare av det på sin tid så uppmärksammade Arendalsvarvet. Vi bodde i samma torftiga landshövdingehus med adress Fabriksgatan 25, kvarteret Bleket. Det fanns bara ett bostadshus till i det kvarteret och egendomligt nog mitt i all torftigheten var det nära nog en patriciervilla, uppförd och bebodd av apotekaren L G Loberg, en av skaparna av Apotekarnas Mineralvattenfabrik, en av de inte så få industrier på Gårda som

gjorde stadsdelen känd bortom Mölndalsån. I kvarteret fanns för övrigt en järnsängsfabrik, ett vedhuggeri, en tvålfabrik som tidigare varit en fabrik som tillverkade hästskosöm, ägd av familjen Mustad som även framställde ett känt margarin, och ytterligare en fabrik, som några minuter till skall förbli hemligstämplad men som också är den direkta orsaken till att jag står här och hindrar Er från kamratligt pokulerande.

Fram till 1922 låg Gårda, liksom Örgryte i övrigt, utanför Göteborgs gräns. Vi bodde på landet helt enkelt och det fanns mycket av lantligt liv i Örgryte, åkrar och ängar och bönder. Även Gårda hade tidigare varit platsen för jordbruk på slättmarkerna mellan Ranängsbergen och Mölndalsån. Men i slutet på 1800-talet fann man att här fanns närmast idealiska utrymmen för industrier. Till det ideala hörde dels närheten till stan - Gårda ligger ju på bekvämt gångavstånd från Drottningtorget - dels Mölndalsån. Ån var nämligen ett alldeles förträffligt avloppsdike för industriernas avfall och inget vatten i hela riket lär ha varit mera förorenat än Mölndalsån när det var som bäst. Från mina pojkar vid åns stränder minns jag inget annat liv i vattnet än massor av blodiglar och grodyngel. I dag är vattnet såpass rent att änder förefaller att trivas förträffligt där.

Men Mölndalsån var inte bara ett avloppsdike, den var framförallt en utmärkt transportled. Det blev ån 1873 då Slussen i Fattighusa vid Drottningtorget blev färdig. Då blev det möjligt att på ån transportera allt det kol som behövdes till de många fabrikernas ångpannor. Varje dag kom prämsläpen, tre, fyra prämar, dragna av en liten bogserbåt. Jag har till och med sett stora starka karlar som gående på stranden drog prämarerna medan en gubbe stod i fören på första prämen och med en båtshake bar av så att släpet inte kolliderade med stränderna eller med broarna.

De mest kolslukande industrierna låg vid åkanten. Att lossa kolet såsom det skedde på den tiden var ett omänskligt arbete. På en smal plank tvärs över prämen stod en skottkärra. Två man skyfflade kärran full och en tredje rullade sedan iväg den över den smala landgången, över gatan och upp på den kolhög som fanns inom varje industriområde. Inga skyddsanordningar, inga som helst mekaniska hjälpmedel fanns. För de fattiga familjerna på Gårda, och de var inte så få, var dessa koltransporter ett välkommet tillfälle att skaffa sig bränsle gratis. Alltid ramlade några kolbitar av skottkärrorna och ungar samlade kvickt upp dem i spänner och sedan hem till morsan och köksspisen med innehållet.

Gårda var sannerligen ett industrisamhälle och dessutom tätbefolkat. När stadsdelen stod i sitt flor - om man nu kan använda det ordet om Gårda - bodde där bortåt 10 000 människor. I praktiskt taget varje kvarter låg en industri. I de kvarter som låg närmast mitt fanns följande:

Gårda Kamgarnsfabrik, ägd av den rike donatorn och unkarlen Gustaf Werner, upptog ett helt kvarter, bebyggt med närmast magnifika tegelborgar för spinnermaskinerna. Fabriken gav arbete åt flera hundra underbetalda kvinnor. De kallades för ullharar. Den allbekanta tekokrisen har givetvis sett till att fabriken sedan länge är nedlagd. I de välbevarade tegelborgarna finns nu en mängd småindustrier.

I ett annat kvarter låg Bratts äggkonserveringsanläggning. Det var före kylhusens tid. Äggen lagrades i någon slags konserveringsvätska i stora bassänger. Att jobba på "Ägget" var ett uppskattat säsongjobb för många arbetarhustrur. I samma kvarter låg en såpfabrik och Fyr-tornets över hela landet välkända konserverfabrik.

I ett tredje grannkvarter fanns Gårda Stärkelsefabrik, som spred sina produkter över hela landet, produkter som gjorde våra fäders kragar, manschetter och skjortbröst styva och glansiga. Och i ett fjärde låg Wikanders Korkfabrik, Selanders fina möbelfabrik, Princeps Mekaniska Verkstad som gjorde tyrckpressar och en skofabrik, som strax efter första världskrigets slut förvandlades till landets första bananmogningsanläggning. Jag vet inte om bananer fanns i Sverige före första världskriget men omkring 1920 kom i alla fall importen igång. När bananerna lossades i Göteborgs hamn, de hette Jamaicabananer på den tiden, var de gröna, men i den gamla skofabriken hade man byggt in något slags värmesystem som kom bananerna att mogna. Det var ett uppskattat nöje för oss Gårdapojkar att hänga i bak på den tidens långsamma lastbilar och rycka till oss några bananer som sedan fick mogna i morsans bakugn. Jag vill inte precis påstå att min manna uppskattade snatteriet men hon fann sig i det.

Jag skall sannerligen inte trötta Er med en fullständig förteckning över Gårdas näringsliv men i alla fall nämna att där fanns ytterligare två stora textilfabriker av vilka Gårda Fabrikers AB var den största, ägd av familjen Mark som här och i den ännu större fabriken i Gamlestaden samlade ihop det kapital som så småningom blev Kullagerfabriken och ännu senare Volvo. En mycket känd industri var Tomtens Tekniska Fabrik. Finns det någon familj i detta land som inte putsat sina kopparkärl med Tomteskur? Strax efter utställningen 1923 med dess två minareter som signatur byggde Tomten en minaret i mera beständigt material, tegel. Den finns kvar ännu i dag. Såvitt jag förstår byggdes den endast för prydnads skull och i minareten installerades ett klockspel, som varje dag spelade en melodi, tonsatt av intem mindre än Vilhelm Stenhammar. Jag tror att det var den musikintresserade Erik Magnus, stor intressent i Tomten, som tog initiativet till detta kulturella överdåd i en stadsdel där det sannerligen inte fanns

mycket av kulturellt liv. Granne med Tomten var Apotekarnas Läske-drycksfabrik, i dag ett helt övergivet komplex sedan fabriken flyttat till Västra Frölunda men som i en specialledning genom hela stan ännu tar sitt vatten från Örgryte, nämligen från Kallebäcks källa.

En stor industri till var Ceres Konsgödningsfabrik med egen kaj vid Mölndalsån och en alldeles egen liten järnväg från kajen in i fabriken. Det fanns två tapetfabriker på Gårda och ett formskäreri som gjorde tryckplåtarna till tapeterna, en fabrik som gjorde gasbetong, en reseffektfabrik, ett stort tullenbinderi, en strumpfabrik, en berömd orgelfabrik, en kartongfabrik och en livsmedelsteknisk fabrik som rostade kaffe, Triangelns kaffe, gjorde ättika och framställde managryn. Och fler industrier ändå men nu får det vara nog.

Till allt detta kom minst sex åkerier med hästar och flakvagnar och gruskärror och slädar och stall och gödselstackar. Det största åkeriet, Johan Johanssons, hade som mest över 40 hästar. Så nog hade man dåtidens näringsliv in på knuten vareviga dag.

Vi hade en egen polisstation, vi hade egen brandkår med hästdragen ångspruta, vi hade två fjärdingsmän, vi hade en pantlånare, vi hade diakonissa och vi hade barnmorska, som förlöste kvinnorna i de trånga och totalt omoderna lägenheterna. Vi hade också en ölkrog som ansågs vara syndens näste nummer ett. Men vi hade ingen läkare, ingen tandläkare, inget apotek och länge inte ens ett postkontor.

Vi hade två bönhus, ett för missionsförbundare och ett för baptister, vi hade tre samlingslokaler för olika nykterhetssamfund och vi hade Gårdabo. Det var en filantropisk anläggning, inrymd i ett mycket prydligt landshövdingehus, uppförd och donerad av den filantropiska Beatrice Dickson på Överås. Gårdabo var dels ett hem för unga ogifta textilarbeterskor, dels ett slags folkbildningsinrättning. Här fanns skolkök och här fanns en samlingsaal där det nästan varje vecka hölls bildande föreläsningar med ljusbilder, ett uppskattat och gratis nöje i en torftig vardag. Här föreläste missionärer om hur det var att omvända hedningar i Indien och Afrika, här föreläste en lärarinna om passionsspelen i Oberammergau och här föreläste också professor Axel Leonard Jägersköld, den väldige Jägarn. Han bodde granne med Gårda, strax på andra sidan ån i en villa som Pontus Fürstenberg byggt som sitt sommarnöje. Sommarnöje vid Mölndalsån det låter som en saga! Villan revs när Nya Ullevi byggdes. Många gånger såg jag Jägersköld och hans familj med sönerna våra skolkamrater Olof och Stig vandra över Gårda till Örgryte gamla kyrkogård, där äldste sonen var begravd. Han stupade i inbördeskriget i Finland och jag minns begravningen med dess militära inslag.

Jag har en gång intervjuat Jägersköld när han var chef på Naturhistoriska Muséet i Slottsskogen. Någon läsare hade lämnat upp en besynnerlig inspekt som vi ansåg värd några rader i tidningen. Jag fick komma upp till Jägersköld som inte hade några svårigheter att identifiera kryptet. När det var gjort frågade han: Var det något mer redaktörn ville veta? Nej tack, sa jag artigt. Det var bra det, sa Jägersköld, för jag väntar en annan jävel hit just nu.

Vi hade två folkskolor och när jag började i den äldsta av dem fanns där ännu gaslampor som nödtorftigt lyste upp de enkla klassrummen och vedeldade kaminer, som då och då inte orkade med mer värme än att vi fick sitta med ytterkläderna på. Min första lärarinna var prototypen för en schartauansk trosbekännare. Det enda gudshus hon accepterade och frekventerade var Domkyrkan. Varje söndag var hon där tre gånger, vid ottesången, vid högmässan och i aftonsången. Hon var förfärad över att jag gick med mina föräldrar till en metodistkyrka. Det var en högst oacceptabel genväg till himmelen. Hon undervisade oss sjuåringar om himmelens fröjder och helvetets fador. Hon använde aldrig ordet adjö även om hon väl anade att vi småbarn inte kombinerade denna vanliga avskedshälsning med det franska ordet för Gud. Hon sa i stället farväl. Det sa alla rätttrogna schartauaner på den tiden. Om det någonsin i vår läsebok stod ordet minsann fick vi inte läsa det. Vi måste stryka över det. Hon visste vad inte vi småbarn vissee att det är en sammandragning av Min sanne Gud.

Hur var det att bo mittupp i så många industrier? Jo, det var livligt och rätt roligt men det är klart att livet var torftigt, mätt med dagens mått. De miljögifter som spreds från alla fabrikskorstenarna och Mölndalsån var oupptäckta och bilar fanns ju i mycket begränsad omfattning men desto mera hästlort. Vi hade nära till stora och härliga strövområden fast vi då inte visste vad sådana var för någonting. I både södra och norra delen av Gårda fanns stora obebyggda ängar, lämpade för fotboll, lekar och enklare rackartyg. Närmast Olskroken låg den s k Gaisängen. Den hade enligt uppgift sitt namn efter fotbollsföreningen Gais, som från början lär ha hetet Gårda atlet- och idrottssällskap. Gårda hade ju förresten ett eget lag i allsvenskan men det havererade rätt snart. En lördag strövade en kamrat och jag på Gaisängen. Vi var väl i 13-14-årsåldern. I ett busksnår hittade vi en näst intill döden berusad kvinna, all right då en käring. Något måste göras sa vi oss på bästa scoutmanér. Någonstans hittade vi en handkärra - sådana finns i dag bara på museer - och hur det nu gick till fick vi upp kärningen på kärran och drog iväg med henne till Gårda polisstation. Där väckte fyndet inte någon större uppmärksamhet. Jaså hon igen, sa jourhavande konstapeln och stoppade in henne i finkan. Han berömde oss i alla fall för rådigt ingripande och vi kände oss naturligtvis malliga och försummade inget tillfälle att för vem som ville höra på berätta om vårt hjältedåd.

Två spännande fyllen - här i stan heter det ju tippar - fanns i Gårdas närhet. Det ena var Levgrens äng där Nya Ullevi nu ligger, det andra var Kodammarna i Olskroken, ett då obebyggt område mellan järnvägen och Säveån. Vilka fynd kunde man inte göra på dessa fyllen, inte uppskattade till sitt fulla värde när man kom släpande hem med dem till morsan. En något äldre kamrat kunde berätta om en upplevelse på Kodammarna, som kom oss minderåriga gossar att häpna över hur modiga en del kunde vara. Han var ute för att göra fynd

på Kodammarna då han plötsligt fick se två pojkar, 16-17 år gamla kanske, komma rusande förföljda av en poliskonstapel i full ornat - kask och sabel på den tiden. Polisen var en i trakten, alltså Olskroken, känd myndighetsperson som därför att han hade en besynnerlig tand i överkäken gick under namnet Hoggtanna - Huggtanden alltså. Pojkarna hann fram till Sävån innan polisen fick tag i dem och i ån hade de en liten flotte liggande. De kastade loss och la sig mitt i ån, oåtkomliga för den offentliga makten. I sitt övermod satt de på flotten och hädade den på stranden stående konstapeln genom att upprepade gånger skandera: "Du som har en kroki tann, hogg oss i röva, dra oss i lann."

Ett härligt friluftsområde där vi gärna höll till var Skårslund, alltså det då ännu praktiskt taget obebyggda området mellan Örgryte gamla kyrka och Kallebäck. Inom bekvämt räckhåll hade vi flera idrottsplatser, gamla Ullevi, Heden, Valhalla och Balders hage. De två senare var ju öisarnas egna anläggningar. Balders hage var urhemmet, där det anrika sällskapet bildades för över 90 år sedan och där grundaren Vilhelm Friberg bodde i en skraltig villa vid kanten av fotbollsplanen. Liseberg har sedan många år sina växthus på Balders hages gamla område. De flesta av oss minns ju Valhalla på Skånegatan med devisen "Manlig idrott fädernas arv" i stiliserad runskrift över huvudingången. Idrottsplatsen offrades för utställningen 1923 och i dag finns där Svenska Mässan och Scandinavium. Och där Valhallabadet ligger låg stans äldsta koloniträdgård, Burgårdskolonien. Min pappa var ivrig kolonist och föreståndare för kolonien och jag har många goda minnen från denna lilla oas. Vi hade ju bara att gå över ån för att komma till sommarnjöjet.

Jämfört med dagens standard var naturligtvis livet på Gårda i mina pojkar mycket torftigt. Där rådde trångboddhet men i alla fall en viss prydlig välmåga främst genom att de allra flesta var arbetsamma och skötsamma människor. Det är klart att där även fanns fattigdom men knappast riktig nöd och inte heller riktig slum. I de gamla landshövdingehusen rådde oftast en god grannsämja och mycken hjälpsamhet. Alla kände alla, litet för väl och litet för nära. Man var sannerligen inte anonym. Det var i allmänhet hustrurna som styrde familjen med fast hand. Slita fick de men de lät sig inte hunsas. Föga hjälp fick de av männen, vars arbetsdag var mycket lång. Den man vars hustru hade arbete utanför hemmet betraktades nog som en dålig familjeförsörjare och han var definitivt ingen karl om han t ex gick ner på gården och piskade mattor.

Av allt detta folk- och industriliv finns nu praktiskt taget ingenting kvar på det centrala Gårda. Större delen av stadsdelen är en öken med rivna eller fallfärdiga hus, övergivna fabriker och stängda skolor. Det är resultatet av kommunalpolitisk kortsynthet och teknokratisk fantasilöshet i oskön förening. Under det överdådiga 60-talet -

ett decennium som vi säkert kommer att ha allt större anledning att förbanna - skulle Göteborg bli en miljonstad, utbredande sig över hela Hisingen och en bra bit av det västgötska bondlandet. Så långt bort från centrum som möjligt skulle göteborgarna bo, medan man rev ner stora delar av den gamla bebyggelsen och därmed utplånade mycket av det genuint göteborgska. Centralt belägna delar av staden förslummades. Dit hörde Gårda som mer eller mindre skulle bli en stor trafikmaskin. Av detta blev inte mycket. Av trafikmaskinen blev parkeringsplatser på rivningstomter och ibland inte ens detta.

I det läget började några unga arkitektstuderande vid Chalmers intressera sig för det industriliv som vuxit upp längs Mölndalsån och intresset kom att koncentrera sig till Gårda. De kartlade industri efter industri och hittade då till sin stora förvåning Göteborgs Remfabrik, just i det kvarteret Bleket där jag bodde under mina pojkar. Var det nu någonting att hitta, denna remfabrik! Ja, det visade sig vara det. Denna fabrik var helt enkelt ett industrihistoriskt fynd, till för ett par år sedan endast känd av dem som arbetade där och dem som hade anledning att köpa remmar, inte de aktuella svångremmarna eller liknande plutterier utan stora rejäla remmar som driver maskiner eller transporterar grejor. Fabriken, grundad någon gång i slutet av 1800-talet, är i praktiskt taget nästan varje detalj oförändrad sedan 60 år. Tidens alla rationaliseringar och moderniseringar har den lyckligt sluppit undan. En gång i tiden hade den haft några konkurrenter, sedan länge är den ensam i sitt slag i Sverige. När de unga arkitekterna upptäckte den var den ännu i drift om än i reducerat format. Efterfrågan på industriremmar var inte vad den varit. För ungefär ett år sedan lades driften ner för gott, mycket beroende på att ägaren, Torsten Holmstrand hette han, nått en hög ålder. När han för alltid stängde fabriksportarna hade han varit i företaget i 70 år, mesta tiden som ägare och chef. Han avled några månader senare.

Eftersom Göteborgs Remfabrik anses vara unik i hela Skandinavien såsom en nästan oförändrad arbetsplats från industrins stora uppbyggnadskede har man börjat arbeta för att bevara anläggningen som en industrihistorisk raritet. Göteborgs Industrimuseum är givetvis mycket intresserat och en särskild förening har bildats för att verka för fabriken bevarande. Man har planer på att i begränsad omfattning försöka återuppta driften för att visa hur ett mekaniskt väveri fungerade, det enda som finns bevarat i dag. Det lär finnas en viss efterfrågan på industriremmar för transportband. Men planerna gäller inte bara remfabriken. Man vill bevara andra tidstypiska industribyggnader på Gårda. Än så länge är det endast planer. Göteborg är ju i dag inte den rikaste av städer och det krävs pengar för att omsätta idéer till verklighet. Men skulle planerna gå i lås skulle på Gårda skapas något av en nationell sevärdhet som visar att vår kulturhistoria inte bara består av stenyxor, bronsåldersgravar, medeltidskyrkor och herresäten från vår stormaktstid. Fabriker kan också vara värda att bevara åt framtiden.

Att det kanske blir Gårda det anade vi aldrig, vi som bodde där i stenkolsröken, i doften från Mölndalsån och med fabrikspipornas signaler och åkarkärrornas skrammel ständigt i öronen.